

TIRANT LO BLANC I ELS MOROS

Maria Jesús Rubiera i Mata

1.—Els moros de Joan Martorell.

L'ús de la paraula *moro* com a sinònim de musulmà que fem en aquest article no és, evidentment, una descurança del tot imperdonable en un arabista, sinó un efecte que busca l'adequació del llenguatge usat en aquestes pàgines amb el del *Tirant lo Blanc*, on la sinonímia entre *musulmà* i *moro* és completa, com així ho era per a tots els habitants de la Península Ibèrica des del segle XIII. Més encara, els cristians peninsulars d'aquests segles s'hagueren sorprés en saber que els seus avantpassats altomedievals no havien anomenat mai *moros* —pròpiament, habitant de Mauritània, expressió que ja apareix a Sant Isidor de Sevilla, amb el significat de **color fosc**¹— els musulmans d'Al-Andalus, fins que van aparèixer de forma majoritària els berbers amb les dinasties africanes —almoràvits i almohades—, a finals del segle XI. És a dir, quan els musulmans de la Península van començar a ser d'origen ètnic moro i de pell obscura. És la *Historia Compostelana* (segle XII) la primera crònica que descobreix que els enemics musulmans són de color fosc; la de Ximénez de Rada (segle XIII) és la primera que els anomena *moros*², i, en català, la sinonímia entre *moro* i *musulmà* és ja completa en la *Crònica* de Jaume I³.

En el *Tirant* s'anomena igualment *moro* a qualsevol musulmà, siga quin siga el seu origen ètnic: guanxe —els moros de Canàries—, egipci, siri o turc. La sinonímia abasta també la llengua àrab:

¹ J. COROMINES, *D.C.E.C.H.*, s.v. moro.

² Ron BARKAI, *Cristianos y musulmanes en la España Medieval (El enemigo en el espejo)*, Madrid, 1984, pàgs.130 y 223.

³ J. COROMINES, *D.E.C.L.C.*, s.v. moro.

E fes me dar unes vestidures de moro e veuràs que faré, car anant a la Casa Santa fui en Alexandria, e en Barut me fonc mostrada la llengua morisca, perquè aturi grans dies ab ells. (Cap.X)*

És a dir, que, a Alexandria i Beirut, es parlava la llengua morisca, en aquest cas l'àrab, segons el *Tirant*.

És indubtable que aquesta sinonímia de moro amb musulmà, i de pas-sada també amb àrab, sarraí i turc, és deguda a uns factors històrics molt particulars de la cultura de la Península Ibèrica i arriben molt més enllà en el *Tirant*, el de Joan Martorell, ja que, com veurem, el *Tirant* de Galba, en l'episodi del nord d'Àfrica, es diferencia clarament pel que fa a la tipologia dels musulmans.

Joan Martorell veu els musulmans d'Orient amb les coordenades que li subministren els moros de la Península Ibèrica, i més concretament els mudéjars valencians, perquè recordem que Joan Martorell era senyor de llocs de moros: Murla i Benibrafin.

Així els noms que assigna als personatges orientals estan tretts de les Cròniques i el romancer: Çalla ben Çalla està tret del cabdill moro que apareix en la *Crònica da tomada de Ceuta* i en la *Crònica do conde don Pedro de Meneses* de Gomez Eanes de Zurara, com va assenyalar Riquer⁴. El nom del rei d'Egipte és ni més ni menys que Abenàmar (cap.CL). Ens preguntem si la font no seria la del romanç històric castellà tan famós, perquè Abenàmar en lloc de Abenalar (Ibn al-Ahmar), cognom dels reis de Granada, és una estètica deformació exclusiva d'aquest romanç castellà. Cas de ser la teoria certa, el *Tirant* demostraria que el romanç castellà és realment un romanç creat en l'època en què es van produir els fets que hi narra (1431)⁵, ja que és aquesta l'única possibilitat perquè Martorell poguera conèixer-lo.

Així doncs, les fonts literàries que utilitza Joan Martorell per a caracteritzar els moros semblen ser les hispàniques exclusivament. D'aquí que el moro siga l'antagonista per excel·lència, fins el punt que, quan en les fonts literàries no hispàniques els enemics no són musulmans, es transformen en moros, com en el cas, assenyalat per Riquer⁶, de la transformació, en el relat de Guy de Warwick, dels danesos que ataquen Anglaterra en moros de Canàries.

(*) Hem utilitzat els textos de «Les millors obres de la literatura catalana», Edicions 62 i «la Caixa», tant per al *Tirant* (Martí Riquer, 1983) com per a la *Crònica* de Ramon Muntaner (Marina Gustà, 1979).

⁴ Martí DE RIQUER, *Historia de la literatura catalana*, III, Barcelona, 1984, pàg.331.

⁵ Paul BÉNICHOU, «Abenàmar», *Creación poética en el romancero tradicional*, Madrid 1968, pàgs.62-68.

⁶ RIQUER, *op. cit.*, pàg.331.

De tota manera, Joan Martorell no necessitava fonts literàries per a tipificar els musulmans perquè els tenia al seu abast. I, així, quan vol posar nom al personatge moro més humil, el negre Lauseta, el busca entre els noms dels mudèjars valencians. El negre hortolà Lauseta no consta que fóra musulmà, però evidentment Joan Martorell no coneixia altres negres hortolans que els mudèjars i li dona el nom de Lauseta. Aquest nom podria ser una deformació de *l-asuad*, el **negre** en àrab clàssic, que en forma dialectal i amb metàtesi encara existeix a Tunísia com a cognom: *l-aised*, i que el porten indefectiblement les persones que tenen trets negroides. L'afegit del sufix català *eta* està documentat entre els moros valencians amb un altre adjectiu de color, el blau: *zarq-Sarqueta*⁷, amb el que el nom de Lauseta vindria a ser com «la negreta».

Però Martorell no solament posa noms de moros hispànics als musulmans de la seua novel·la, la majoria orientals: els fa actuar com els moros valencians. Així, davant l'absència o fracàs de l'autoritat musulmana, pren la paraula en nom de la comunitat el cadí o jutge: «E un gran alcadí parlà per tots e féu principi a paraules de semblant estill» (cap.CVI).

És un fenomen característic de les aljames mudèjars per absència de l'autoritat civil⁸. També els musulmans del *Tirant* de Martorell juren per l'*alquibla*: «dïreu al Soldà i al gran Turc que jo per res a present no els daria pau ni treva, si ja ells no juraven a l'alquibla» (cap.CXXXVIII).

Amb açò Martorell demostra que coneix els costums dels moros valencians que juraven sobre l'Alcorà mirant a l'*alquibla*, és a dir, cap a la Meca, direcció assenyalada per la paret d'aquest nom a la mesquita i que a al-Andalus estava en direcció sud-est; un coneixement sols per referències literàries li hauria fet pensar que els musulmans juraven sols sobre l'Alcorà igual que fan els cristians sobre la Bíblia, sense més.

I per a no allargar els exemples: els musulmans orientals de Martorell mengen «cuscusó»: «e ells foren molt ben servits de gallines e capons, e de faisans, d'arròs, e cuscusó» (cap.CXXXVIII).

El cuscusó —cuscús (*alcuxcuz* en castellà antic)— és un plat de sèmo-la mólta amb una olla de carn i verdures, típic de l'occident musulmà (nord d'Àfrica o el Màgrib) i conegut pels mudèjars i moriscos, que no es menja a l'orient musulmà. El seu nom d'origen, segurament bereber, produeix certa hilaritat entre els àrabs orientals per l'homofonia amb el nom d'una part íntima del cos femení.

⁷ C. BARCELÓ TORRES, *Minorías islámicas en el país valenciano. Historia y dialecto*, València, 1984, pàg.185.

⁸ M. DE EPALZA, «Precisiones sobre instituciones musulmanas de las Baleares», *Les Illes orientals d'Al-Andalus*, Palma de Mallorca, 1987, pàgs.80-83.

Joan Martorell configura els musulmans a través dels mudèjars valencians que coneix. Creiem que la raó d'aquesta configuració tipològica es fonamenta en la voluntat de donar una versemblança als seus personatges sota la creència que tots els musulmans són iguals com els que ell coneixia. En aquest sentit es diferencia clarament de l'autor del *Curial e Güelfa*, els personatges musulmans del qual (Faraig, Qàmar, Fàtima) tenen noms àrabs que no ofereixen cap peculiaritat hispànica, i de l'autor del *Jacob Xalabín*, amb el seu argument i personatges arrancats de la història dels turcs otomans⁹, tot i que sense caracterització musulmana. Aquests dos anònims autors o no van voler buscar una versemblança als seus relats o, cosa realment sorprenent, sabien que els moros hispànics tenien ben poc en comú amb els musulmans d'altres regions, tal vegada perquè havien viatjat pels *alfondec*s catalans de la Mediterrània oriental.

També és cert que en aquestes dues novel·les l'Islam no forma part fonamental de la trama, mentre que en el *Tirant*, com ja ho hem esmentat, és l'antagonista per excel·lència, fet que, segurament, procedeix de la pròpia intencionalitat de la novel·la: oferir una visió optimista del món on la cavalleria cristiana triomfa sobre l'Islam davant la caiguda històrica de Constantinoble (el 23 de maig del 1453)¹⁰. I de nou sorgeix el desig de versemblança de Martorell: conscient que aquest triomf no pot succeir en la seua època, ens situa la novel·la en els temps en què els triomfs de la cristiandat sobre l'Islam van ser reals: el segle XIII. A banda d'anacronismes, un paràgraf ens situa l'acció de la novel·la en una època determinada, si més no, pel que fa a l'enemic musulmà. En efecte, en el cap. CXIV es diu el següent:

L'estoi parti del port de Palerme e tirà la volta de Barbaria, e costejant vengueren a Màlaga. a Orà e a Tremicen, e passaren l'estret de Gibaltar, foren a Cepta, e Alcàcer Seguer e a Tànger, e al tornar que féu passat per l'altra costa de Calís e Tarifa, e Gibaltar, passa per Cartagènia, car tota la costa en aquell temps era de moros.

Aquest fragment ens dona una data concreta de la cronologia de les aventures de Tirant: la costa des de Cadis a Tarifa i la de Cartagena van deixar de ser dels moros en la segona meitat del segle XIII, el segle de la conquesta el regne de València.

⁹ Llúcia MARTÍN, «Les fonts orientals de la *Historia de Jacob Xalabín*», *Sharq al-Andalus*, 5 (1988), pàgs.101-110.

¹⁰ RIQUER, *op. cit.*, pàg.270.

2.—Els moros de Galba.

Aquesta caracterització del moro del *Tirant* que acabem de veure desapareix en l'episodi de les aventures de l'heroi al nord d'Àfrica (caps. 296 a 407), i matisant més encara, a partir del capítol CCC, ja que en el cap.CCXCIX, apareix encara l'autor que coneix les formes de vida dels musulmans. Així Plaerdemavida es vesteix amb robes autènticament mores, amb una camisa, una aljuba i un *alquinal* (**toca o moçador**), arabisme que és, creiem, un hàpax del *Tirant* en la literatura catalana. Atés que en aquest capítol es donen una sèrie de dades d'una aventura que no es desenvolupa en els capítols posteriors —possibles aventures de Plaerdemavida en casa del moro de Granada, protecció a Tirant del Cabdill sobre Cabdill, després ajornada amb un captiveri incoherent—, i l'anàlisi de J. Coromines sobre el canvi estilístic d'aquests capítols¹¹, creiem, a partir de la caracterització dels moros o musulmans, que pertanyen a un altre autor diferent al de la part precedent de la novel·la, és a dir, que aquests capítols no són de la mà de Joan Martorell sinó de Martí de Galba.

A partir del capítol CCC els moros no ofereixen cap caracterització típica dels musulmans segons el model de la historiografia hispànica i molt menys dels mudèjars valencians. Més encara, l'autor d'aquesta part del *Tirant* comet un error que prova el seu desconeixement absolut sobre els musulmans, creu que Mahoma és el Déu dels musulmans: «Mafomet, lo meu Déu» (cap.CCCI); «Si Mafomet reba la tua ànima» (cap.CCCVII); «Mafomet que te'n vulla retre lo premi en lo jo fallire» (cap.CCCXXIII).

També apareix representat en algun tipus d'imatges, cosa absolutament inconcebible de l'Islam en qualsevol època:

E posta lo seu Mafomet al coll, tot d'or, ab gran barba e un petit infant qui porta al coll e passa un riu, e jo crec que aquell xiquet deu ésser fill del seu mafomet (cap.CCCXXV).

Aquests moros de Galba tenen noms sense cap similitud amb els autèntics (Escariano, Maradigna, etc.) i no apareixen caracteritzats amb cap cul·toma aràbigomusulmà; encara més, fan coses inhabituals entre els musulmans, com ara emborratxar-se públicament (cap.CCCXV). La manda d'adequació tipològica arriba a l'extrem en la figura d'Escariano, que sembla un moro de llibre de cavalleries i no d'una novel·la cavalleresca («home fortísim, tot negre e de molt desmesurada figura segons los altres hòmens». Cap.CCCI), i que és, a més, rei d'Etiòpia i musulmà, desafortunada carac-

¹¹ Joan COROMINES, «Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell», *Homenatge a Carles Riba*, Barcelona, 1954, pàgs.168-184.

terització perquè els abissins o etiops van ser cristians sempre, malgrat la seua veïnat de l'islam, fet ben conegut en l'Edat Mitjana cristiana.

Aquests elements del *Tirant de Galba* ens serveixen per a caracteritzar l'autor com un ciutadà de València que, com en el vers de Machado, menysprea tot allò que ignora i atribueix a moros, jueus i conversos tots els mals de la seua ciutat, sense parar-se a mirar de conèixer-los:

tres congoixes ha de sostenir aquella noble ciutat [València], segon recita Elias: la primera els jueus, la segona de moros, la terça de crestians qui no vénen de natura, qui per causa d'ells rebrà gran dan e destrucció (cap.CCCXXX),

En el mateix estat de coses, Galba suposa que és possible la conversió en massa dels musulmans al cristianisme, encara que no pensa en els mudèjars de València, a l'estil de sant Vicent Ferrer —ja hem vist que manifesta el seu rebuig respecte els «crestians que no vénen de natura»— sinó que pensa en els del nord d'Àfrica, en un esperit de croada anacrònic, que procedeix, en la nostra opinió, de la lectura de la *Crònica* de Muntaner.

Així com les gestes de Tirant a Constantinoble estaven inspirades en les de Roger de Flor¹², les gestes nord-africanes es basen en les intervencions militars de Pere III i els amiralls Conrad de Lància (Muntaner, caps.30-31) i Roger de Llúria (Muntaner, caps. 46-59) a Ifriquiya (actual Tunísia i part d'Algèria) segons el relat de Muntaner.

La *Crònica* subministra a Galba els plantejaments generals de les gestes político-militars de Tirant: l'enemistat entre els reis musulmans nord-africanos, l'ajuda cristiana a un dels dos bàndols, batalles en què estan coaligats diversos prínceps musulmans, col·laboració de captius o renegats cristians, etc., encara que canvie la geografia dels fets cap a occident —de Constantiniana passa a Tremissèn—, a més d'introduir anacronismes, ciutats inventades i personatges estranys que mai trepitjarien el nord d'Àfrica, com el propi rei d'Eritrea, el rei de l'Índia o el de Pèrsia.

La idea de la possible conversió d'un rei musulmà al cristianisme està treta, indubtablement, de la *Crònica* de Muntaner que reflecteix la mentalitat visionària dels dominicans consellers de la Corona d'Aragó en el segle XIII, Ramon de Penyaafort i, més especialment, Ramon Martí, conseller de Pere III el Gran¹³.

En la *Crònica*, l'emir Abu Zakariya (Mirabossecri), rei de Bugia i enemic del rei de Tunis, Abu Ishaq (Mirabussac), vol apoderar-se de Constan-

¹² RIQUER, *op. cit.*, pàgs.371-72.

¹³ Charles-Emmanuel DUFOURQ, *L'Espagne Catalane et le Maghrib aux XIII e et XIV siècles*, Paris, 1966, pàg.251.

tina, que governa Abu Bakr (Boqueró) Ibn al-Wazir (cap.43) i aleshores es produeix la petició d'ajuda d'Abu Bakr al rei Pere III:

E con aço fo fet, lo dit Mirabosecri volc desheretat e pendre, si pogués, lo dit Boqueró. E lo dit Boqueró sabé açó e veé que no es podia a ell defendre si no ho faïa per mà del snyor rei En Pere d'Aragó; e ordenà sos missatges que trasmès al dit senyor En Pere d'Aragon e que le faïa saber que ell havia volentat que es tornàs crestian en mà del senyor rei d'Aragó, e que el senyor rei d'Aragó vengués a Alcoll, qui és port del dit lloc de Constantina, e con ell seria a Alcoll, que pensàs a anar a Constantina, qui és la pus fort ciutat del món, e que es faria cretià e li retria tota quanta terra havia, e que es faria son hom e son dilliol e son vassall, e que el requeria de part de Jesucrist que ell açó degués reebre en altra manera, si no ho faïa, que Déus li ho demanàs a l'ànima e al cos» (cap.44).

Pere el Gran organitza una campanya per a la presa de Col·lo, però abans el rei de Tunis ha enviat una expedició contra Constantina i Abu Bakr (Boqueró) ha mort, tres dies abans que la flota de Pere III partira cap al nord d'Àfrica (9 de juny de 1282) de manera que, quan els catalans conquisten Col·lo, sols es troben amb uns pocs musulmans, perquè la resta ha fugit a les muntanyes¹⁴. La mort de Boqueró/Abu Bakr abans de l'arribada dels catalans deixa la incògnita si realment aquest príncep musulmà s'hauria convertit al cristianisme o tot havia sigut una maniobra política desesperada del governador de Constantina, afavorida per la diplomàcia missionera de Ramon Martí.

El *Tirant* de Galba dóna una resposta afirmativa a aquesta utopia catalano-aragonesa, amb la conversió dels reis musulmans nord-africans i els seus súbdits, una cosa que segurament semblaria inversemblant als contemporanis del *Tirant*, començant segurament pel mateix Martorell.

3.—Els moros del *Tirant*.

Des del punt de vista de la caracterització dels personatges moros del *Tirant* hi ha una diferència clara entre les aventures de la primera part de la novel·la i les que s'inicien en el cap. CCC, pel que creiem poder confirmar, des de l'arabisme, l'autoria diferent d'aqueixos primers 299 capítols i els següents, com ja se suposava des d'altres perspectives.

Els moros de Martorell són els musulmans valencians i els de la literatura medieval hispànica, els moros d'al-Andalus, i actuen, parlen i s'anomenen com aquests. Els moros de Galba, possible autor del *Tirant* a partir del

¹⁴ *Ibid.*, pàg.255.

capítol CCC, no tenen de musulmans ni el nom, ni la parla, ni els vestits, ni els costums. Martorell es va preocupar de fer versemblants els seus personatges i ho va fer a través dels musulmans que coneixia en la realitat o en fonts literàries; a Galba li va interessar poc o gens la versemblança dels personatges musulmans i no es va interessar a documentar-se'n.

Però cap dels autors va saber o voler reflectir una caracterització com corresponia als autèntics moros que figuren en la seua ficció: els musulmans d'orient, egipcis, siris, i sens dubte turcs otomans, tan diferents fins i tot en la llengua, dels musulmans d'occident, cosa que ens fa sospitar, davant del títol d'un vell article¹⁵, que no hi ha fonts orientals en el *Tirant lo Blanc*, almenys que es diga oriental al món cultural de la península més occidental d'Europa i, alhora, el lloc més occidental a on va arribar l'Islam: la península de l'al-Andalus.

¹⁵ Siegfried BOSCH, «Les fonts orientals del Tirant lo Blanch», *Estudis Romànics publicats a cura de R. Aramon i Serra*, II, Barcelona, 1949-50, 1-50.